

खाद्यान्न उत्पादनले, उपभोग र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव : एक
अध्ययन बैतडी जिल्ला पाटन नगरपालिका

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र
शिक्षा विभाग, स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेष्टरको आंशिक
आवश्यकता परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

ममिता कुमारी बम
स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेष्टर
क्याम्पस रोलन : ६९१
परीक्षा क्रमाङ्क : २८००३९
रजिस्ट्रेशन नं. ९-२-८१९-३२-२००८
भर्ना वर्ष : २०७०
क्र.सं. : ४५६

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग
अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०७३

कृतज्ञता ज्ञापन (ACKNOWLEDGMENT)

“खाद्यान्न उत्पादनले, उपभोग र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन” शीर्षकको शोधपत्र प्रस्ताव स्वीकृत गरी यो शोधपत्र लेख्ने सुअवसर प्रदान गरी दिनु हुने शिक्षा शास्त्र संकाय अर्थशास्त्र विभागका विभागीय उप.प्रमुख प्रा.मीनराज पौडेल ज्यूप्रति सदा आभारी छु।

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनका क्रममा आफ्नो व्यस्त समयका बाबजुद पनि शोधपत्रको प्रस्तावदेखि अन्त्य सम्म निरन्तर सल्लाह सुझाव दिदै यस शोधपत्रलाई विस्तृत अध्ययन गरी यसमा भएका कमी कमजोरी र त्रुटि सच्याउन भरपुर सहयोग गर्नुहुने मेरा आदरणीय गुरु एवम् आन्तरिक सुपरिवेक्षक पद्यमा कोइराला प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

स्थलगत अध्ययनमा जाँदा आवश्यक सहयोग गरी खुलस्त रूपमा प्रश्नहरुको उत्तर दिई सहयोग गर्नु हुने सम्पूर्ण किसान दाजुभाइ तथा दिदी बहिनी सम्पूर्ण संघसंस्था कार्यालयहरुलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु।

मलाई मेरो जीवनका हरेक क्षणमा प्रेरणा प्रोत्साहित र सुझाव सल्लाह दिई विश्वविद्यालय सम्मको अध्ययन पुरा गर्न आशीर्वाद प्रदान गर्नुहुने पुजनीय बुवा लालबहादुर बम, मुमा हरिविना देवी बम र साथै मेरो घर परिवारप्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छु। स्थलगत अध्ययनका क्रममा आवश्यक तथ्याङ्क संकलनमा सहयोग गर्ने मेरा देवरबाबु ओम चन्द्रलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु। साथै मेरा आत्मीय साथीहरुलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

ममिता कुमारी बम

सारसंक्षेप (ABSTRACT)

‘खाद्यान्न उत्पादनले, उपभोग र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन’ बैतडी जिल्ला पाटन नगरपालिकामा गरिएको अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य, ग्रामिण क्षेत्रमा खाद्यान्न उत्पादन र उपभोगको अवस्था पत्ता लगाउनु, स्थानीय किसानको आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु, स्थानीय किसानको आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनका उद्देश्य हुन् । अध्ययनका उद्देश्यहरू पुरा गर्न प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएका छन् । प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गर्न खाद्यान्न बाली उत्पादन गर्ने २१ प्रतिशत कृषकहरूलाई नमुनाका रूपमा छनौट गरिएको छ ।

जसमा ९२ घरपरिवारलाई छनौट गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्र नमुना घरधुरीमा २०५ रोपनी जमिन रहेको पाइन्छ । खाद्यान्न बाली नेपालकै प्रमुख बालीको रूपमा रहेको पाइएको छ । नेपालमा खाद्यान्न बालीहरूको उपभोग अत्याधिक रहेको पाइएको छ । नेपालमा कृषिका लागि आवद्ध गरिएको कुल क्षेत्रफलको ३८ प्रतिशत रहेको छ । जसमध्ये कुल खेती योग्य जमिनको ८४ प्रतिशत खाद्यान्न बालीले र बाँकी १६ प्रतिशत मात्र नगदेवालीले ओगटेको छ । यसरी खाद्यान्न बालीले राष्ट्रिय आयमा समेत वृद्धि गरेको पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्न बाली उत्पादनबाट प्राप्त आयले स्थानीय कृषकहरूमा जीवन विताउने शैलीका साथै आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभाव सकारात्मक नै पाइन्छ । यस अध्ययनको क्षेत्रमा कृषकहरू कृषि बाहेक उद्योग, व्यवसाय, जागिर, ज्याला, मजदुरी र वैदेशिक रोजगारमा समेत संलग्न रहेको पाइएको छ । शिक्षामा गरिएको लगानी हेर्दा व्यवसाय र नोकरीबाट भन्दा कृषिले नै बढी योगदान दिएको पाइएको छ । यति हुँदा हुँदै पनि कृषिमा सिचाइ, आधुनिक प्रविधि प्राविधिहरूको अभाव, निश्चित बजारको अभाव, उन्नत विउ विजनको अभाव, आधुनिक मूलको अभाव, विभिन्न रोग किराहरू जस्ता आदि समस्याहरू विद्यमान छन् । प्रस्तुत समस्याहरूको समाधान गर्न कृषकहरूलाई कृषि तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्ने, शैक्षिक चेतना जगाउनु पर्ने, कृषकहरूको समाधान गर्ने कृषकहरूलाई कृषि तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्ने, आधुनिक खालका विउविजनको व्यवस्था गरिनुपर्ने जस्ता सुधारहरू अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा अन्य बालीको तुलनामा खाद्यान्न बाली दिनहु प्रयोगमा ल्याएको पाइएको छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा कृषकहरूले अन्य भन्दा खाद्यान्न बाली नै बढी उत्पादन र उपभोग गरेको पाइएको छ । यसबाट आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पनि लिन सकिन्छ । खाद्यान्न बालीमा रहेका समस्याहरूलाई समाधान गरि देशको समग्र आर्थिक विकास गर्न सम्पूर्ण सरोकारवाला पक्षहरूको आवश्यकता महसुस गर्न सकिन्छ ।

विषय सूची (CONTENTS)

	पृ.सं.
सिफारिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER)	i
स्वीकृति पत्र (APPROVAL LETTER)	ii
कृतज्ञता ज्ञापन (ACKNOWLEDGMENT)	iii
सारसंक्षेप (ABSTRACT)	iv
विषय सूची (CONTENTS)	v
तालिका सूची (LIST OF TABLE)	vi
संक्षेपीकरण (ABBREVIATION)	vii
अध्याय एक (CHAPTER -ONE)	१-८
१. परिचय (Introduction)	१
१.१ पृष्ठभूमि (Background of the study)	१
१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problems)	३
१.३ अध्ययनको महत्व (Significance of the Study)	४
१.४ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)	५
१.५ अनुसन्धान प्रश्न (Research Questions)	६
१.६ अध्ययनको परिसिमा (Delimitation of the Study)	६
१.७ मुख्य शब्दावलीको परिभाषा (Definition of the Study)	७
१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the study)	७
अध्याय : दुई (CHAPTER TWO)	९-१९
२. सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of theoretical Literature)	९
२.२ अनुसन्धानात्मक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of empirical literature)	१२
२.३ साहित्यको पुनरावलोकन अध्ययनको प्रयोग (Implication of the empirical literature)	१५
२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research gap)	१७
२.५ अध्ययनको सैद्धान्तिक अवधारणा (Theoretical framework of the study)	१७

२.६ कार्यात्मक ढाँचा (Functional framework of the study)	१९
अध्याय : तीन (CHAPTER THREE)	२०-२४
३. अनुसन्धानको विधि र प्रक्रिया (Research methodology and process)	२०
३.१ अनुसन्धान विधि (Research methodology)	२०
३.२ अनुसन्धानको ढाँचा (Research Design)	२०
३.३ तथ्याङ्कका स्रोतहरू (Sources of data)	२०
३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary sources of data)	२१
३.२.२ सहायक स्रोत (Secondary sources of data)	२१
३.३ जनसंख्या नमुना र नमुना छनोट रणनीति (Population, sample size and sampling state)	२१
३.३.१ जनसंख्या (Population)	२१
३.३.२ नमुना आकार (Sample size)	२१
३.३.३ नमुना छनोट (Sampling)	२२
३.४ अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of the study area)	२२
३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू (Tools of data collection)	२२
३.५.१ प्रश्नावली (Questionnaire)	२३
३.५.२ अवलोकन सूची (Observation)	२३
३.६ तथ्याङ्क संकलनका पद्धति (Techniques of data collection)	२३
३.६.१ अन्तर्वार्ता (Interview)	२३
३.६.२ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct observation)	२३
३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण (Data analysis procedures)	२४
अध्याय : चार (CHAPTER FOUR)	२५-५६
४. अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of study area)	२५
४.१ बैतडी जिल्लाको परिचय (Introduction of Baitadi district)	२५
४.१.१ शैक्षिक आधारमा जनसंख्या विवरण	२६
४.१.२ धर्मको आधारमा जनसंख्या विवरण	२७
४.१.३ जातिगत आधारमा जनसंख्याको विवरण (Population Information according to cast)	२८

४.१.४ आर्थिक अवस्था (economic status)	२९
४.२ पाटन नगरपालिकाको परिचय (Introduction of Patan Municipality)	२९
४.१ जनसांख्यिकी विवरण (Demographic description)	३०
४.२ अध्ययन क्षेत्रको जनसांख्यिकीय अवस्था (demographical status of the study area)	३०
४.२.१ नमुना घरधुरीको परिवार संरचना (Family structure of study area)	३०
४.२.२ अध्ययन क्षेत्रको उमेरगत जनसंख्या (Age wise population of the study area)	३१
४.२.३ लिङ्ग अनुसार जनसंख्याको संरचना (Gender wise population structure)	३०
४.२.४ नमुना घरधुरीको जातिगत संरचना (ethnicity structure of sample household)	३२
४.३ खाद्यान्न बालीको क्षेत्रफल र उत्पादन (area and production cereal scopes)	३३
४.३.१ धान (Paddy)	३४
४.३.२ मकै (Maize)	३५
४.४.३ गहुँ (Wheat)	३५
४.४.३ कोदो (Millt)	३६
४.४ खाद्यान्न बालीको तथा यसको उपभोगको (food crops of cereal consumption)	३८
४.५ वार्षिक खाद्यान्न उपभोग (annual Consumption of food crop)	३९
४.६ विभिन्न खाद्यान्न गुणस्तर (Quality of different food product)	४०
४.७ खाद्यान्नको माग (Demand of food production)	४१
४.८ नमुना घरधुरीका आर्थिक अवस्था	४३
४.८.१ घरपरिवारको आम्दानीको स्रोत (Sources of annual income of family)	४४
४.८.२ नमुना घरधुरीको भूस्वामित्व (Status of Land ownership)	४४

४.८.३ घरपरिवारको वार्षिक आम्दानी (annual Income of the family)	४४
४.८.४ विभिन्न क्षेत्रमा गरेको खर्च विवरण (Distribution of expenditure by different sector)	४५
४.८.५ घरपरिवारको बचत (Saving of family)	४६
४.९ शैक्षिक अवस्था (Educational condition)	४७
४.९.१ पारिवारिक शैक्षिक अवस्था (Education condition of the family)	४८
४.९.२ उमेरका आधारमा बालबालिकाको संख्या (Distribution of children by age)	४८
४.९.३ शैक्षिक तह अनुसार पारिवारिक विवरण (Level wise educational condition of Family)	४९
४.९.४ घरमुलीहरुको शैक्षिक अवस्था (Educational status guardian in the family)	५१
४.९.५ बालबालिकाको शैक्षिक अवस्था (Educational status of the children)	५६
४.९.६ शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Impact on educational sector)	५३
४.९.७ बालबालिकाको शिक्षामा देखिएका समस्या र सधानका उपायहरु (Problems of children in education and ways of solution)	
४.१० खाद्यान्न बाली उत्पादनमा देखिएका समस्याहरु (Problems of food production)	५५
४.११ अध्ययनको सारांश (Summary of study)	५६
अध्याय : पाँच (CHAPTER FIVE)	५९-६२
५. निष्कर्ष तथा सुझावहरु (Conclusion and recommendation)	५९
५.१ निष्कर्ष (Conclusion)	५९
५.२ सुझावहरु (Recommendation)	६१

५.२.१ प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझावहरू (Practices related Recommendation ६२

५.२.२ आगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझावहरू (Future research related recommendation) ६२

अनुसूचीहरू (Appendices)

सन्दर्भग्रन्थ सूची (References)

तालिका सूची (LIST OF TABLE)

क्र.सं	पेज नं.	
तालिका ४.१	बैतडी जिल्लाको विद्यालय विवरण	२७
तालिका ४.२	धर्मको आधारमा बैतडी जिल्लाको जनसंख्या विवरण-२०७२	२८
तालिका ४.३	बैतडी जिल्लाको जातिगत विवरण-२०७०	२८
तालिका ४.४	पेशाको आधारमा बैतडी जिल्लाको जनसंख्या विवरण प्रतिशतमा- २०७२,	२९
तालिका ४.५	अध्ययन क्षेत्रको पारिवारिक संरचना २०७०	३०
तालिका ४.६	उमेर समूहको आधारमा जनसंख्याको संरचना २०७०	३१
तालिका ४.७	लिङ्गको आधारमा अध्ययन क्षेत्रको जनसंख्याको विवरण २०७०	३२
तालिका ४.८	जातिगत आधारमा खाद्यान्न उत्पादनमा संलग्न घरधुरी-२०७०	३३
तालिका ४.९	धानवालीमा संलग्न घरधुरी संख्या क्षेत्रफल तथा उत्पादन २०७०	३४
तालिका ४.१०	मकै वालीमा संलग्न घरधुरी संख्या क्षेत्रफल तथा उत्पादन, २०७०	३५
तालिका ४.११	गहुँ वालीमा संलग्न घरधुरी क्षेत्रफल र उत्पादन २०७०	३६
तालिका ४.१२	कोदो वालीमा संलग्न घरधुरी क्षेत्रफल र उत्पादन २०७०	३७
तालिका ४.१३	खाद्यान्न वालीमा संलग्न घरधुरी क्षेत्रफल तथा उत्पादन २०७०	३७
तालिका ४.१४	खाद्यान्न वालीको मूल्य तथा यसको उपभोग २०७०	३८
तालिका ४.१५	खाद्यान्न पूर्तिको विवरण २०७०	३९
तालिका ४.१६	गहुँको वालीको गुणस्तरको तह २०७०	४०
तालिका ४.१७	धानवालीको गुणस्तरको तह २०७०	४२
तालिका ४.१८	मकै गुणस्तरको तह २०७०	४३
तालिका ४.१९	कोदो वालीको गुणस्तरको तह २०७०	४४
तालिका ४.२०	खाद्यान्न माग र खाद्यान्न उत्पादनको अवस्था २०७०	४५
तालिका ४.२१	जमिन अनुसार घरधुरी विवरण २०७०	४६
तालिका ४.२२	स्रोतका आधारमा परिवारको वार्षिक आम्दानी २०७०	४७
तालिका ४.२३	घरपरिवारको तहगत वार्षिक आम्दानी २०७०	४८

तालिका ४.२४ घरपरिवारको क्षेत्रगत खर्च २०७०	४९
तालिका ४.२५ घरपरिवारको वार्षिक बचत २०७०	५०
तालिका ४.२६ नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारको शैक्षिक स्थिति २०७०	५१
तालिका ४.२७ उमेरगत आधारमा बालबालिकाको विवरण २०७०	५२
तालिका ४.३२ तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्था २०७०	५३

संक्षिप्त शब्दावली (Abbreviation)

के.त.वि =	केन्द्रीय तथ्यांक विभाग
आ.स. =	आर्थिक सर्वेक्षण
जि.वि.स. =	जिल्ला विकास समिति
आ.व. =	आर्थिक वर्ष
न.पा. =	नगरपालिका
के.जी. =	किलोग्राम
रु =	रुपैया
प्रा.वि. =	प्राथमिक विद्यालय
नि.मा.वि. =	निम्न माध्यमिक विद्यालय
मा.वि. =	माध्यमिक विद्यालय
उ.मा.वि. =	उच्च माध्यमिक विद्यालय
हे. =	हेक्टर
रो. =	रोपनी
व.कि.मि. =	वर्ग किलोमिटर